

ТЕМА 4. ВІДДАНІСТЬ ВЕРХОВЕНСТВУ ПРАВА ТА ПРАВАМ ЛЮДИНИ

План:

1. Верховенство права як ключова цінність правничої професії
2. Роль правника у забезпеченні верховенства права у суспільстві
3. Етичні аспекти захисту прав і свобод людини у професійній діяльності
4. Професійний обов'язок правника щодо протидії дискримінації
5. Забезпечення доступу до правосуддя як етична вимога до діяльності правника
6. Справедливість та гуманізм у професійній діяльності правника
7. Баланс між дотриманням букви закону та духу права: етичні дилеми
8. Відповідальність правника за просування верховенства права у суспільстві
9. Етичні аспекти розбудови правової держави

1. Верховенство права як ключова цінність правничої професії

Верховенство права є фундаментальною цінністю сучасного демократичного суспільства та основоположним принципом діяльності правничої спільноти. Цей принцип закріплений у ст. 8 Конституції України, яка проголошує: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права». Для правничої професії верховенство права виступає не просто теоретичною концепцією, а ключовою професійною цінністю, що визначає мету, способи та етичні межі професійної діяльності.

Поняття та сутність верховенства права має багатоаспектний характер. Венеційська комісія у Доповіді «Про верховенство права» (2011) виділила шість основних елементів цього принципу:

- законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес прийняття законів;
- правова визначеність;
- заборона свавілля;
- доступ до правосуддя, що забезпечується незалежними та безсторонніми судами;
- дотримання прав людини;
- недискримінація та рівність перед законом.

Конституційний Суд України у Рішенні від 26.02.2009 р. № 6-рп/2009 зазначив, що «верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо».

Для правничої професії верховенство права має *особливе значення*:

- Визначає *мету професійної діяльності* – сприяння утвердженню правових цінностей та забезпечення ефективної реалізації правових норм;

– Встановлює *спосіб професійної поведінки* – дотримання не лише формальних вимог закону, але й забезпечення справедливості, рівності та гуманізму;

– Окреслює *етичні межі діяльності правника* – неприпустимість використання правових механізмів для досягнення несправедливих або свавільних цілей.

У сучасних *етичних кодексах правничих професій* принцип верховенства права визнається ключовою цінністю:

– *Кодекс суддівської етики* (2013) у ст. 1 встановлює: «Суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права».

– *Правила адвокатської етики* (2017) у ст. 6 проголошують: «У своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний використовувати всі свої знання та професійну майстерність для належного захисту й представництва прав та законних інтересів клієнта, дотримуючись принципів законності та верховенства права».

– *Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів* (2017) у ст. 1 визначає: «Прокурор повинен неухильно додержуватись принципу верховенства права, що передбачає діяльність прокурора на основі визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю».

Важливою складовою принципу верховенства права як професійної цінності є його *практичне втілення* в професійну діяльність, що включає:

– Забезпечення *пріоритету прав людини* у професійній діяльності;

– Відстоювання *незалежності правничої професії* від неправомірного впливу;

– *Підвищення правової культури* суспільства через просвітницьку роботу;

– *Протидію правовому нігілізму* та зневазі до права;

– *Сприяння підвищенню ефективності правового регулювання.*

В умовах військового стану, коли держава та суспільство стикаються з безпрецедентними викликами, принцип верховенства права набуває особливого значення. Відповідно до ст. 64 Конституції України, навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27-29, 40, 47, 51, 52, 55-59, 60, 61, 62, 63 Конституції України. Правник має усвідомлювати свою особливу відповідальність за збереження принципу верховенства права в умовах кризи та надзвичайних ситуацій.

2. Роль правника у забезпеченні верховенства права у суспільстві

Правник у сучасному суспільстві виконує особливу місію – виступає гарантом дотримання принципу верховенства права у повсякденній правовій практиці. Ця роль обумовлена специфікою професійної підготовки, наявністю

спеціальних знань та повноважень, а також соціальним призначенням правничої професії.

Функції правника у забезпеченні верховенства права:

– *Правозахисна функція* – захист прав і свобод людини та громадянина від порушень. Відповідно до ст. 59 Конституції України, «кожен має право на професійну правничу допомогу», а згідно зі ст. 131-2 «адвокатура діє для надання професійної правничої допомоги в Україні».

– *Правозастосовча функція* – забезпечення справедливого, неупередженого та компетентного застосування правових норм. Згідно зі ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2016), «суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд».

– *Правопросвітницька функція* – підвищення правової свідомості та правової культури громадян. Стаття 43 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012) закріплює за адвокатським самоврядуванням завдання «підвищення ролі інституту адвокатури в суспільстві».

– *Медіаційна функція* – сприяння мирному врегулюванню конфліктів. Закон України «Про медіацію» (2021) визнає важливість альтернативних способів вирішення спорів.

– *Превентивна функція* – запобігання порушенням прав і свобод людини та громадянина. Стаття 1 Закону України «Про прокуратуру» (2014) визначає, що прокуратура здійснює «нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство».

– *Нормотворча функція* – участь у вдосконаленні правової системи через розробку нормативно-правових актів, надання експертних висновків.

Відповідно до міжнародних стандартів, зокрема «Основних принципів, що стосуються ролі юристів», прийнятих VIII Конгресом ООН із запобігання злочинності (1990 р.), юристи «повинні постійно дбати про честь і гідність своєї професії» та відігравати «життєво важливу роль у захисті прав людини та основних свобод».

Інструменти забезпечення верховенства права в діяльності правника:

– *Професійна правнича допомога* – надання консультацій, складання юридичних документів, представництво інтересів в судах та інших органах.

– *Стратегічна судова практика* – ведення справ, що мають стратегічне значення для зміни правозастосовної практики або законодавства.

– *Участь у правових реформах* – розробка законопроектів, участь у робочих групах з удосконалення законодавства.

– *Правова експертиза* – аналіз та оцінка правових актів на предмет їх відповідності принципу верховенства права.

– *Правова просвіта* – проведення освітніх заходів, публікація матеріалів з правової тематики.

– *Моніторинг дотримання прав людини* – виявлення та фіксація порушень прав людини, інформування громадськості та компетентних органів.

Особлива роль у забезпеченні верховенства права належить *судовій владі*. У рішенні КСУ від 01.12.2004 № 19-рп/2004 зазначено: «Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах». Судді несуть персональну відповідальність за втілення принципу верховенства права при здійсненні правосуддя.

Адвокатура посідає особливе місце у забезпеченні верховенства права. Відповідно до Хартії основоположних принципів європейської адвокатської професії (2006), «роль адвоката в якості посередника між клієнтом і судом допомагає судді, який згідно з усталеними правилами також повинен бути незалежним та безстороннім, виконувати своє завдання безсторонньо».

Прокуратура також відіграє ключову роль у забезпеченні верховенства права. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про прокуратуру», прокуратура «діє з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави».

В умовах воєнного стану роль правника у забезпеченні верховенства права набуває особливого значення. Правник має бути готовим протистояти спробам надмірного обмеження прав людини, навіть якщо такі обмеження обґрунтовуються міркуваннями національної безпеки. Як зазначено у Керівних принципах щодо ролі прокурорів (Гавана, 1990), «прокурори відповідно до закону виконують свої функції справедливо, послідовно та оперативно, поважають і захищають людську гідність, підтримують права людини».

3. Етичні аспекти захисту прав і свобод людини у професійній діяльності

Захист прав і свобод людини у професійній діяльності правника має глибоке етичне підґрунтя, що виходить за межі формального виконання професійних обов'язків. Етичний вимір захисту прав людини полягає у визнанні гідності та цінності кожної людської особистості як основи всієї системи прав та свобод.

Етичні основи захисту прав людини у діяльності правника:

– *Визнання універсальності та невід'ємності прав людини* – правник має усвідомлювати, що права людини належать кожному від народження, незалежно від раси, статі, національності, релігії, соціального статусу чи будь-яких інших ознак.

– *Повага до людської гідності* – у Преамбулі до Загальної декларації прав людини (1948) зазначено, що «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру». Стаття 28 Конституції України закріплює, що «кожен має право на повагу до його гідності».

– *Нетерпимість до порушень прав людини* – правник має виявляти професійну принциповість у випадках виявлення порушень прав людини, незалежно від того, хто є порушником.

– *Пріоритет прав людини над іншими цінностями* – відповідно до ст. 3 Конституції України, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Етичні дилеми при захисті прав людини у професійній діяльності правника:

– *Конфлікт між захистом прав конкретної особи та суспільними інтересами* – правник повинен знаходити баланс між індивідуальними правами та колективними інтересами. У справі «Солов'єв проти України» (2012) ЄСПЛ зазначив, що «захист особистого життя має бути урівноважений із правами інших осіб та суспільства в цілому».

– *Захист прав осіб, обвинувачених у тяжких злочинах* – етичний обов'язок адвоката щодо захисту клієнта не залежить від характеру обвинувачення чи особистої симпатії. У рішенні Ради адвокатів України (2017) зазначено, що «адвокат не повинен ототожнюватися з клієнтом і його позицією».

– *Дотримання конфіденційності vs запобігання шкоді* – правило адвокатської таємниці може суперечити необхідності запобігти значній шкоді. У ст. 22 Правил адвокатської етики зазначено, що «адвокат може відступити від принципу конфіденційності в межах, необхідних для захисту життя та здоров'я людей».

– *Забезпечення рівності у доступі до правосуддя* – етичний виклик надання правничої допомоги соціально вразливим верствам населення. У ст. 3 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (2011) визначено гарантії держави щодо надання правової допомоги соціально незахищеним категоріям громадян.

Етичні вимоги до правника при захисті прав і свобод людини:

– *Сумлінність та ретельність* – правник має докладати максимум професійних зусиль для захисту прав клієнта. У ст. 11 Правил адвокатської етики зазначено: «Адвокат зобов'язаний надавати правову допомогу клієнтам компетентно і добросовісно».

– *Чесність та прозорість* – правник повинен чесно інформувати клієнта про перспективи справи та можливі ризики.

– *Незалежність та неупередженість* – при захисті прав людини правник має керуватися виключно законом та етичними принципами, а не особистими чи політичними міркуваннями.

– *Повага до правил професійної етики* – дотримання етичних стандартів професії є запорукою якісного захисту прав людини.

– *Соціальна відповідальність* – правник має усвідомлювати свою відповідальність перед суспільством за утвердження прав людини.

Міжнародні стандарти захисту прав людини у діяльності юристів:

– *Основні принципи, що стосуються ролі юристів* (ООН, 1990) підкреслюють особливу роль юристів у захисті прав людини: «юристи повинні завжди строго дотримуватися інтересів своїх клієнтів».

– *Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної асоціації юристів* (1990) зазначають, що юрист має «зберігати незалежність, уникати будь-яких компромісів щодо своєї незалежності та дбати про те, щоб не зашкодити своїм професійним стандартам задля задоволення інтересів клієнта, суду чи третіх осіб».

– *Бангалорські принципи поведінки суддів* (2002) визначають, що «компетентність та старанність є передумовою для належного виконання суддею своїх обов'язків», а це безпосередньо впливає на захист прав людини.

В умовах збройного конфлікту захист прав людини набуває особливого значення. Правник має бути готовим відстоювати права людини навіть у складних умовах, керуючись принципами міжнародного гуманітарного права та міжнародними стандартами прав людини. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950) у ст. 15 передбачає можливість відступу від зобов'язань під час надзвичайної ситуації, проте такий відступ не може стосуватися права на життя, заборони катувань та рабства, а також принципу «немає покарання без закону».

4. Професійний обов'язок правника щодо протидії дискримінації

Протидія дискримінації є невід'ємною складовою професійного обов'язку правника, що впливає з фундаментальних принципів рівності та поваги до людської гідності. Цей обов'язок має як нормативне, так і етичне підґрунтя у національному та міжнародному праві.

Правові основи принципу недискримінації:

– *Конституція України* у ст. 24 встановлює: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

– *Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»* (2012) у ст. 1 визначає дискримінацію як «ситуацію, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі».

– *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* (1950) у ст. 14 забороняє дискримінацію «за будь-якою ознакою - статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою».

– *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права* (1966) у ст. 26 зобов'язує держави забезпечувати «рівний та ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою».

Етичні кодекси правничих професій також містять положення щодо неприпустимості дискримінації:

– *Правила адвокатської етики* (2017) у ст. 11 зазначають: «Адвокат повинен надавати правову допомогу клієнтам, незважаючи на... особисту неприязнь до клієнта чи інших будь-яких ознак».

– *Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів* (2017) у ст. 4 встановлює: «Прокурор повинен виконувати обов'язки, діяти в інтересах суспільства та держави... незважаючи на ідеологічні, політичні, соціальні, національні, релігійні, культурні та інші погляди й переконання».

– *Кодекс суддівської етики* (2013) у ст. 9 визначає: «Суддя під час здійснення правосуддя не повинен допускати будь-яких дій, висловлювань чи поведінки, які можуть призвести до виникнення сумнівів у неупередженості судді».

Обов'язок правника щодо протидії дискримінації має кілька аспектів:

– *Недопущення дискримінації у власній професійній діяльності*: заборона відмови у наданні правової допомоги на дискримінаційних підставах; неприпустимість упередженого ставлення до клієнтів, колег, свідків, інших учасників правовідносин; уникнення дискримінаційної лексики та стереотипів у професійному спілкуванні.

– *Активне виявлення та протидія дискримінації*: ідентифікація дискримінаційних практик у діяльності органів державної влади, судів, правоохоронних органів; реагування на випадки дискримінації шляхом подання скарг, заяв, представництва інтересів постраждалих; застосування механізмів захисту від дискримінації, передбачених національним та міжнародним правом.

– *Просвітницька діяльність з питань протидії дискримінації*: підвищення обізнаності клієнтів та суспільства щодо форм дискримінації та способів захисту; сприяння формуванню нетерпимості до проявів дискримінації; поширення інформації про позитивні практики протидії дискримінації.

Особливі категорії осіб, які потребують захисту від дискримінації:

– *Особи з інвалідністю* – відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» (1991) та Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (2006).

– *Національні та етнічні меншини* – згідно із Законом України «Про національні меншини в Україні» (1992) та Рамковою конвенцією про захист національних меншин (1995).

– *Внутрішньо переміщені особи* – відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (2014) та Керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення (1998).

– *ЛГБТ+ спільнота* – захист від дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності відповідно до практики ЄСПЛ (справи «Олексій Пічугін проти Росії» (2012), «Орловський проти України» (2016)).

– *Жінки* – відповідно до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005) та Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979).

Практичні інструменти протидії дискримінації у професійній діяльності правника:

– *Стратегічні судові справи* – ведення справ, які можуть створити важливий судовий прецедент у сфері захисту від дискримінації. Прикладом є справа «Федорченко та Лозенко проти України» (ЄСПЛ, 2012), яка стосувалася захисту від дискримінації за етнічною ознакою.

– *Подання конституційних скарг* – оскарження дискримінаційних положень законодавства. Наприклад, рішення КСУ від 23.11.2017 №1-р/2017 щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу».

– *Використання національних механізмів захисту від дискримінації*: звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; подання скарг до Державної служби України з питань праці; судовий захист.

– *Звернення до міжнародних механізмів захисту прав людини*: Європейський суд з прав людини; Комітет ООН з прав людини; Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації; Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок.

В умовах збройного конфлікту особливого значення набуває протидія дискримінації за ознакою мови, політичних переконань, місця проживання та інших ознак, пов'язаних з обставинами війни. Правник має бути особливо уважним до проявів дискримінації щодо осіб, які постраждали внаслідок конфлікту, та активно використовувати правові механізми для забезпечення рівності та недискримінації.

5. Забезпечення доступу до правосуддя як етична вимога до діяльності правника

Доступ до правосуддя є фундаментальним правом людини та необхідною умовою реалізації інших прав і свобод. Забезпечення цього доступу становить одну з ключових етичних вимог до діяльності правника, яка випливає з його суспільного призначення як посередника між людиною та системою правосуддя.

Поняття та складові доступу до правосуддя:

– *Правова доступність* – наявність зрозумілих правових норм та процедур, що регулюють порядок звернення до суду.

– *Фізична доступність* – можливість безперешкодного фізичного доступу до приміщень.

– *Інформаційна доступність* – наявність достатньої інформації про порядок звернення до суду, права та обов'язки учасників судового процесу.

– *Економічна доступність* – відсутність надмірних фінансових бар'єрів для звернення до суду (судовий збір, оплата правової допомоги).

– *Темпоральна доступність* – розумні строки розгляду справ та виконання судових рішень.

Правові основи забезпечення доступу до правосуддя:

– *Конституція України* у ст. 55 закріплює: «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб».

– *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* (1950) у ст. 6 гарантує право на справедливий суд: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом».

– *Закон України «Про судоустрій і статус суддів»* (2016) у ст. 7 встановлює: «Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом».

– *Закон України «Про безоплатну правову допомогу»* (2011) створює механізми надання безоплатної правової допомоги соціально вразливим категоріям населення.

Етичні аспекти забезпечення доступу до правосуддя у діяльності правника:

– *Відповідальність за якість правової допомоги* – правник має надавати послуги на належному професійному рівні, щоб забезпечити ефективний доступ клієнта до правосуддя. У рішенні ЄСПЛ у справі «Молдован та інші проти Румунії» (2005) наголошено, що «держава повинна забезпечити, щоб юридична допомога була ефективною».

– *Обов'язок інформування клієнта* – правник має надавати клієнту повну та зрозумілу інформацію про його права, можливі способи їх захисту, строки звернення до суду, витрати, пов'язані з судовим процесом. Згідно зі ст. 12 Правил адвокатської етики, «адвокат має визначити, якого саме результату бажає клієнт, і з'ясувати правову позицію клієнта».

– *Уникнення конфлікту інтересів* – для забезпечення ефективного доступу до правосуддя правник має уникати ситуацій, коли його особисті чи професійні інтереси можуть вплинути на якість правової допомоги. У справі «М.С. проти України» (2017) ЄСПЛ зазначив, що «адвокат повинен діяти в інтересах клієнта, незалежно від власних інтересів або інтересів третіх осіб».

– *Дотримання розумних строків* – правник має уникати невиправданих затримок у веденні справ клієнтів, оскільки це безпосередньо впливає на доступ до правосуддя. У рішенні КСУ від 24.04.2018 № 3-р/2018 зазначено, що «розумний строк розгляду справи є невід'ємним елементом права кожного на судовий захист».

– *Сприяння альтернативним способам вирішення спорів* – правник має інформувати клієнтів про можливість медіації, примирення, арбітражу як альтернативних способів вирішення спорів, що можуть забезпечити більш швидкий та ефективний доступ до справедливості.

Спеціальні механізми забезпечення доступу до правосуддя:

– *Система безоплатної правової допомоги* – відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (2011), правники можуть надавати первинну та вторинну безоплатну правову допомогу визначеним категоріям осіб. Станом на 2024 рік в Україні функціонує мережа центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, які забезпечують доступ до правосуддя для соціально вразливих груп.

– *Pro bono діяльність* – безоплатна правова допомога, яку правники надають добровільно, керуючись етичними міркуваннями. У Правилах адвокатської етики (2017) у ст. 57 зазначено, що «адвокат зобов'язаний надавати правову допомогу pro bono у випадках, передбачених законом».

– *Клінічна юридична освіта* – залучення студентів-правників до надання правової допомоги під керівництвом викладачів, що сприяє як підготовці майбутніх фахівців, так і розширенню доступу до правосуддя. В Україні діє мережа юридичних клінік при закладах вищої освіти, координована Асоціацією юридичних клінік України.

– *Спрощені судові процедури* – правник має сприяти використанню клієнтами спрощених судових процедур, передбачених процесуальним законодавством, для забезпечення швидкого та ефективного доступу до правосуддя.

Особливі категорії осіб, доступ до правосуддя для яких потребує додаткової уваги правника:

– *Особи з інвалідністю* – забезпечення фізичної та інформаційної доступності правосуддя (зокрема, відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» та Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю).

– *Діти* – відповідно до Конвенції ООН про права дитини (1989) та Закону України «Про охорону дитинства» (2001), забезпечення особливих процедур, що враховують вікові особливості дітей.

– *Внутрішньо переміщені особи* – згідно із Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (2014), забезпечення доступу до правосуддя за місцем фактичного проживання.

– *Особи, які перебувають у місцях несвободи* – відповідно до практики ЄСПЛ (справи «Іоржов проти України» (2011), «Савенков проти України» (2019)) та національного законодавства.

– *Особи, які проживають у віддалених населених пунктах* – забезпечення територіальної доступності правосуддя, в тому числі шляхом використання електронного судочинства та виїзних засідань суду.

В умовах збройного конфлікту та воєнного стану забезпечення доступу до правосуддя набуває особливого значення. Правник має враховувати специфічні обставини, пов'язані з переміщенням судів з тимчасово окупованих територій, зміною підсудності справ, обмеженнями у доступі до документів, труднощами у забезпеченні явки свідків тощо. Відповідно до Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» (2015) та рекомендацій Ради Європи щодо доступу до правосуддя в умовах збройного конфлікту, правник

має докладати додаткових зусиль для забезпечення ефективного доступу клієнтів до правосуддя у таких умовах.

6. Справедливість та гуманізм у професійній діяльності правника

Справедливість та гуманізм є фундаментальними цінностями правничої професії, що визначають етичний вимір діяльності правника та його роль у суспільстві. Ці принципи мають глибоке філософське підґрунтя та практичне значення для повсякденної роботи представників правничої спільноти.

Поняття та філософські основи справедливості та гуманізму:

– *Справедливість* – універсальний моральний принцип, що визначає відповідність між правами та обов'язками людей, заслугами та винагородою, злочином і покаранням. За Аристотелем, справедливість поділяється на зрівняльну (рівне ставлення до рівних) та розподільчу (пропорційний розподіл благ з урахуванням заслуг). У сучасному розумінні справедливість включає також процедурний аспект (справедлива процедура прийняття рішень).

– *Гуманізм* – світоглядна позиція, що визнає цінність людської особистості, її гідність, право на щастя, вільний розвиток та прояв своїх здібностей. У правовому контексті гуманізм передбачає пріоритет прав людини, поважливе ставлення до особистості незалежно від її статусу чи становища, відмову від жорстоких покарань.

Нормативне закріплення принципів справедливості та гуманізму:

– *Конституція України* у ст. 3 визначає, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», що становить основу гуманістичного підходу у праві.

– *Кримінальний кодекс України* у ст. 1 закріплює, що кодекс має на меті «правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина... від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам», що відображає принципи справедливості та гуманізму у кримінальному праві.

– *Цивільний кодекс України* у ст. 3 встановлює, що «загальними засадами цивільного законодавства є... справедливість, добросовісність та розумність», що свідчить про важливість справедливості у приватноправових відносинах.

– *Кодекс адміністративного судочинства України* у ст. 2 визначає, що «у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони... справедливо», що закріплює принцип справедливості у адміністративному судочинстві.

Етичні кодекси правничих професій також відображають принципи справедливості та гуманізму:

– *Кодекс суддівської етики (2013)* у ст. 1 зазначає, що «суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також високих стандартів поведінки з метою забезпечення довіри суспільства до судової влади».

– *Правила адвокатської етики* (2017) у ст. 6 визначають, що «адвокат зобов'язаний виконувати свої професійні обов'язки з повагою до честі, гідності, прав і свобод клієнта».

– *Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів* (2017) у ст. 4 встановлює обов'язок прокурора «неухильно дотримуватись загальноновизнаних норм моралі та правил поведінки, а також цього Кодексу, керуватися принципами гуманізму, справедливості, неупередженості та об'єктивності».

Практичне втілення принципів справедливості та гуманізму у діяльності правника:

– *Захист вразливих категорій осіб* – правник має приділяти особливу увагу захисту прав дітей, людей похилого віку, осіб з інвалідністю, малозабезпечених осіб. У рішенні ЄСПЛ у справі «Наталія Михайленко проти України» (2013) наголошено на необхідності особливого захисту прав осіб з психічними розладами.

– *Індивідуальний підхід до кожної справи* – правник повинен враховувати особливості кожної конкретної ситуації, уникати формального підходу, шукати справедливе рішення з урахуванням усіх обставин. У рішенні КСУ від 02.11.2004 № 15-рп/2004 зазначено, що «справедливість є однією з основних засад права, вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин».

– *Сприяння примиренню* – правник має заохочувати сторони до мирного врегулювання спорів, що часто є більш справедливим та гуманним способом вирішення конфлікту, ніж тривале судове протистояння.

– *Уникнення надмірної формалізації* – правник повинен шукати баланс між дотриманням процедурних вимог та забезпеченням справедливого результату. У рішенні ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» (2010) зазначено, що «надмірний формалізм може суперечити вимогам справедливого судового розгляду».

– *Підтримка пропорційності покарання* – у кримінальних справах правник має сприяти призначенню покарання, що є пропорційним тяжкості вчиненого діяння та особі винного, відповідно до принципу гуманізму. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» зазначено, що «призначаючи покарання, суди мають забезпечувати його індивідуалізацію та справедливість».

Етичні дилеми, пов'язані із забезпеченням справедливості та гуманізму:

– *Конфлікт між формальною законністю та справедливістю* – у випадках, коли буквальне застосування закону може призвести до несправедливого результату, правник має шукати способи тлумачення закону, що забезпечать справедливе рішення. У рішенні КСУ від 30.01.2003 № 3-рп/2003 зазначено, що «верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті ідеями соціальної справедливості».

– *Захист інтересів клієнта vs. справедливість* – адвокат має забезпечувати ефективний захист клієнта, але водночас не повинен сприяти зловживанню правом чи уникненню відповідальності за тяжкі злочини. У рішенні Ради адвокатів України «Про затвердження роз'яснення щодо окремих аспектів адвокатської діяльності» (2018) зазначено, що «адвокат має знаходити баланс між професійним обов'язком щодо захисту клієнта та етичними принципами професії».

– *Конфіденційність vs. запобігання шкоді* – правник повинен дотримуватися конфіденційності інформації, отриманої від клієнта, але в окремих випадках може бути етично виправданим розкриття такої інформації для запобігання значній шкоді іншим особам.

– *Співпраця з несправедливою системою* – у випадках, коли правова система має системні недоліки, що призводять до несправедливих результатів, правник має шукати баланс між участю в системі та її реформуванням.

В умовах воєнного стану забезпечення справедливості та гуманізму набуває особливого значення. Правник має бути готовий протистояти спробам необґрунтованого обмеження прав людини, забезпечувати гуманне поводження з військовополоненими, дотримуватися вимог міжнародного гуманітарного права. Відповідно до Женевських конвенцій (1949) та Додаткових протоколів до них, правник має сприяти дотриманню принципів гуманності навіть в умовах збройного конфлікту.

7. Баланс між дотриманням букви закону та духу права: етичні дилеми

Пошук балансу між дотриманням формальних вимог закону (буквою закону) та реалізацією його глибинного сенсу (духом права) є однією з найскладніших етичних дилем у професійній діяльності правника. Ця дилема має глибоке філософське підґрунтя та практичне значення для щоденної роботи представників правничої спільноти.

Філософське та теоретичне підґрунтя співвідношення букви закону та духу права:

– *Позитивізм vs. юснатуралізм* – протистояння між позитивістським підходом, що зосереджується на формальній відповідності писаному закону, та природно-правовим підходом, що акцентує увагу на відповідності права вищим цінностям справедливості, моралі, прав людини.

– *Формальне vs. змістове тлумачення права* – різні підходи до інтерпретації правових норм: від буквального розуміння тексту до телеологічного (цільового) та аксіологічного (ціннісного) тлумачення.

– *Законність vs. доцільність* – протиставлення суворого дотримання закону та врахування практичних наслідків його застосування у конкретній ситуації.

Нормативне підґрунтя співвідношення букви та духу права:

– *Конституція України* у ст. 8 закріплює принцип верховенства права, що передбачає не лише формальну законність, але й відповідність права загальним принципам справедливості та гуманізму.

– *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* (1950) та практика Європейського суду з прав людини встановлюють стандарти, що часто вимагають від правника виходити за межі буквального тлумачення національного законодавства.

– *Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»* (2006) закріплює обов'язок застосовувати практику ЄСПЛ як джерело права, що часто вимагає врахування духу права.

– *Цивільний кодекс України* у ст. 3 встановлює, що загальними засадами цивільного законодавства є справедливість, добросовісність та розумність, що спрямовує правника на врахування не лише букви закону.

Етичні кодекси правничих професій також відображають необхідність балансу між буквою та духом права:

– *Кодекс суддівської етики* (2013) у ст. 3 зазначає, що «суддя має прагнути досягнення справедливості при вирішенні спорів та спрямовувати свою поведінку на підвищення авторитету судової влади».

– *Правила адвокатської етики* (2017) у ст. 1 визначають, що «правила адвокатської етики мають на меті уніфіковане закріплення традицій і досвіду української адвокатури в сфері тлумачення правил професійної етики та загальновизнаних деонтологічних норм і правил», що передбачає вихід за межі формального дотримання закону.

Приклади етичних дилем, пов'язаних із балансом між буквою закону та духом права:

– *Зловживання правом* – ситуації, коли формально правомірна дія суперечить призначенню права та принципам справедливості. У рішенні Великої Палати Верховного Суду від 13.02.2019 у справі № 233/4308/17 зазначено, що «дії учасників правовідносин, спрямовані на уникнення сплати податків, належить кваліфікувати як зловживання правом».

– *Застосування закону зі зворотною силою* – у кримінальному праві діє принцип, що закон, який пом'якшує відповідальність, має зворотну силу, що вимагає від правника врахування не лише формальних вимог закону, але й його сенсу. У рішенні КСУ від 19.04.2000 № 6-рп/2000 наголошено, що «закон про кримінальну відповідальність, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має зворотню дію в часі».

– *Колізії правових норм* – ситуації, коли різні правові норми по-різному регулюють одні й ті самі правовідносини, що вимагає від правника застосування принципів подолання колізій, які часто виходять за межі буквального тлумачення. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» зазначено, що «у разі невідповідності закону положенням Конституції України суд застосовує норми Конституції як норми прямої дії».

– *Прогалини у законодавстві* – відсутність правової норми, що регулює конкретні правовідносини, вимагає від правника застосування аналогії закону або аналогії права, що передбачає вихід за межі буквального тлумачення. Відповідно до ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України, «якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, який регулює

подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права)».

Практичні підходи до вирішення дилеми між буквою та духом права:

– *Телеологічне (цільове) тлумачення* – інтерпретація правової норми з урахуванням її мети та призначення. У рішенні КСУ від 11.07.2001 № 3-в/2001 зазначено, що «при тлумаченні тієї чи іншої норми закону треба виходити не тільки з її буквального змісту, а й з суті закону, його ідеї та цілей, поставлених законодавцем при їх прийнятті».

– *Системне тлумачення* – розуміння правової норми у контексті всієї правової системи, з урахуванням загальних принципів права. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 у справі № 823/2042/16 наголошено на необхідності «системного аналізу норм чинного законодавства».

– *Застосування принципу пропорційності* – пошук балансу між різними правовими цінностями та інтересами. У рішенні КСУ від 25.01.2012 № 3-рп/2012 зазначено, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими».

– *Врахування міжнародних стандартів прав людини* – застосування норм міжнародного права та практики міжнародних судів, що часто вимагає виходу за межі буквального тлумачення національного законодавства. У рішенні ЄСПЛ у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» (2009) наголошено на необхідності ефективного, а не формального захисту прав людини.

Інституційні механізми забезпечення балансу між буквою та духом права:

– *Конституційний Суд України* – здійснює офіційне тлумачення Конституції України, що часто вимагає врахування не лише буквального змісту норм, але й їх духу та цінностей, закладених у Конституції.

– *Верховний Суд* – забезпечує єдність судової практики, що включає формування підходів до тлумачення норм права з урахуванням їх призначення та загальних принципів права.

– *Науково-консультативні ради при судах* – надають наукові висновки щодо складних питань застосування права, що включає аналіз не лише буквального змісту норм, але й їх глибинного сенсу.

В умовах воєнного стану та збройного конфлікту дилема між буквою та духом права набуває особливого значення. З одного боку, правник має забезпечувати стабільність правового регулювання та передбачуваність правозастосування, що вимагає суворого дотримання закону. З іншого боку, екстраординарні обставини часто вимагають гнучкого підходу до тлумачення правових норм з метою забезпечення справедливості та захисту прав людини. Відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо забезпечення незалежності та ефективності правосуддя в умовах надзвичайних ситуацій (2018), правники мають «забезпечувати дотримання

принципу верховенства права навіть в умовах надзвичайних ситуацій, зберігаючи баланс між необхідністю ефективного реагування на виклики безпеці та захистом прав людини».

8. Відповідальність правника за просування верховенства права у суспільстві

Відповідальність правника за просування верховенства права у суспільстві є невід'ємною складовою його професійної місії та етичного покликання. Ця відповідальність виходить за межі формального виконання професійних обов'язків і включає активну громадянську позицію щодо утвердження правових цінностей у суспільстві.

Основні напрями професійної відповідальності правника за утвердження верховенства права:

- *Правова просвіта та популяризація правових знань* – участь у заходах правового інформування, лекціях, медіапроєктах, спрямованих на підвищення правової культури громадян.

- *Участь у публічних дискусіях та законотворчих ініціативах* – формування правової політики через внесення пропозицій, участь у розробці нормативних актів, фахові консультації органам державної влади.

- *Підтримка верховенства права у професійному середовищі* – дотримання етичних стандартів, сприяння неформальному контролю за дотриманням етики серед колег, участь у діяльності професійних асоціацій.

- *Захист незалежності правничої професії* – протидія політичному або економічному тиску, виступи на захист професійної честі та гідності колег, підтримка колективної солідарності правничої спільноти.

- *Активна громадянська позиція* – участь у захисті прав людини, викриття зловживань та незаконних практик, сприяння демократичному врядуванню.

Міжнародні стандарти також акцентують увагу на соціальній відповідальності правника. Наприклад, у «Кодексі поведінки для юристів у Європейському Союзі» (ССВЕ, 2006) підкреслюється, що «правник повинен сприяти не лише захисту інтересів клієнта, але й реалізації правової системи як такої». Аналогічно, у «Гаванських принципах щодо ролі юристів» (1990) зазначається, що правники відіграють важливу роль у забезпеченні справедливості і миру в суспільстві.

В умовах війни відповідальність правника за утвердження принципів верховенства права стає ще актуальнішою. Правники повинні виступати гарантами прав людини в умовах надзвичайного правового режиму, протидіяти спробам виправдати свавілля «військовою необхідністю» та активно впроваджувати міжнародні правові стандарти, зокрема ті, що стосуються захисту цивільного населення, військовополонених і правової допомоги.

9. Етичні аспекти розбудови правової держави

Побудова правової держави є стратегічною метою демократичного суспільства та основною умовою реалізації прав і свобод людини. Правники відіграють у цьому процесі ключову роль, оскільки саме вони забезпечують належне функціонування правових механізмів та слугують провідниками правових цінностей. Етичні аспекти розбудови правової держави охоплюють як індивідуальну професійну відповідальність, так і колективну етичну позицію правничої спільноти.

Основні етичні засади розбудови правової держави:

- *Повага до права як до цінності* – правник повинен не лише застосовувати норми права, але й виявляти глибоку повагу до нього як до інструменту справедливості та порядку.

- *Прозорість та підзвітність* – діяльність правника має бути відкритою для суспільства, ґрунтуватися на етичних стандартах, що виключають зловживання владою або недобросовісну поведінку.

- *Етичне лідерство* – правник має бути моральним орієнтиром, демонструвати приклад чесності, гуманізму, принциповості у боротьбі з правовим нігілізмом, корупцією, безкарністю.

- *Дотримання професійної етики у публічній сфері* – участь у громадських дискусіях, медіа, законотворчій діяльності має відповідати високим етичним стандартам.

- *Сприяння інституційній довірі* – правник повинен утверджувати довіру до суду, прокуратури, адвокатури та інших правозахисних інститутів через особистий приклад доброчесності.

Виклики для правників у процесі розбудови правової держави:

- Корупція в судовій та правозастосовній системі;
- Політичний тиск на правників та судову владу;
- Дефіцит правової культури в суспільстві;
- Відсутність незалежних механізмів притягнення до відповідальності за етичні порушення;
- Недостатнє поширення практик доброчесного самоврядування у професійних об'єднаннях.

Шляхи подолання викликів:

- Розбудова системи професійної етики та саморегуляції у правничих професіях;
- Посилення ролі юридичної освіти у формуванні етичної культури;
- Залучення правників до громадського контролю та антикорупційних ініціатив;
- Поширення позитивних практик доброчесності, захисту прав людини та служіння суспільству.

У підсумку, правник має бути не лише фахівцем з права, а й моральним авторитетом, який власним прикладом сприяє становленню правової держави, в основі якої лежать принципи справедливості, гуманізму та верховенства права.